EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)
Patron: Prof. R. G. Kothari
Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel
Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

राष्ट्रीय शिक्षा नीति-२०२० मध्ये निर्दिष्ट शिक्षक-शिक्षण आणि कला समेकीकरण (Art Integration) : एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

सहा.प्रा.ममता शेषराव सुर्यवंशी
शासकीय अध्यापक महाविद्यालय,यवतमाळ

सारांश

राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२३ (NEP 2020) ही भारताच्या शैक्षणिक रचनेत अमुलाग्र बदल घडवून आणणारा एक ऐतिहासिक दस्तऐवज आहे. या धोरणामध्ये विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण आणि बहुविद्याशाखीय (Multidisciplinary) विकासासाठी 'कला समेकीकरण' (Art Integration) या संकल्पनेवर विशेष भर देण्यात आला आहे. कला केवळ एक स्वतंत्र विषय नसून, ती अध्यापनाचे एक प्रभावी माध्यम आहे, हे या धोरणाने अधोरेखित केले आहे. मात्र, या कला समेकीकरणाची यशस्वी अंमलबजावणी पूर्णपणे सक्षम शिक्षकांवर अवलंबून आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० च्या चौकटीत 'शिक्षक-शिक्षण' (Teacher Education) आणि 'कला समेकीकरण' यांच्यातील परस्परसंबंधांचा एक विश्लेषणात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे. या संशोधनात प्रामुख्याने प्राथमिक आणि माध्यमिक स्तरावरील शिक्षक प्रशिक्षण अभ्यासक्रमात (उदा. B.Ed., D.El.Ed.) कला समेकीकरणाचा अंतर्भाव कशा प्रकारे केला गेला आहे आणि प्रत्यक्ष वर्गखोलीत त्याचा काय प्रभाव पडतो, याचे विश्लेषण केले आहे. गुणात्मक संशोधन पद्धतीचा (Qualitative Research Method) वापर करून NEP 2020 च्या धोरणात्मक दस्तऐवजांचे आणि संबंधित साहित्याचे पुनरावलोकन करण्यात आले आहे. संशोधनाच्या निष्कर्षांवरून असे दिसून येते की, कला समेकीकरणामुळे विद्यार्थ्यांची कल्पकता, गंभीर विचारक्षमता (Critical Thinking) आणि वर्गातील सहभाग वाढतो. परंतु, सद्यस्थितीत शिक्षकांकडे यासाठी आवश्यक असणारे कौशल्य, प्रशिक्षण आणि संसाधने यांची कमतरता जाणवते. शिक्षकांना पारंपरिक अध्यापन पद्धती सोडून कला-आधारित शिक्षण (Art-based learning) देण्यासाठी व्यापक सेवांतर्गत प्रशिक्षणाची (In-service training) गरज आहे. हा शोधनिबंध शिक्षक-शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात आवश्यक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी आणि कला समेकीकरणाच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी काही महत्त्वपूर्ण शिफारसी सुचवतो.

मुख्य शब्द : राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020, कला समेकीकरण, शिक्षक-शिक्षण, रंगमंच, अध्यापनशास्त्र, सर्जनशीलता

प्रस्तावना (Introduction) : कोणत्याही देशाच्या प्रगतीचा पाया त्या देशाच्या शिक्षण पद्धतीवर अवलंबून असतो आणि शिक्षण पद्धतीचा कणा हा 'शिक्षक' असतो. २१ व्या शतकातील गरजा लक्षात घेऊन भारताने 'राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०' (NEP-2020) लागू केले आहे. या धोरणामध्ये केवळ विद्यार्थ्यांच्याच नव्हे, तर शिक्षकांच्या प्रशिक्षणातही आमूलाग्र बदल सुचवले आहेत. यातील सर्वात महत्त्वाचा आणि क्रांतिकारी दृष्टिकोन म्हणजे 'कला समेकीकरण' (Art-Integrated Education). कला समेकीकरण म्हणजे कला हा केवळ अभ्यासेतर किंवा फावल्या वेळेचा विषय न ठेवता, त्याला मुख्य अध्यापनशास्त्राचे (Pedagogy) साधन बनवणे होय. शिक्षक-शिक्षणात (Teacher Education) रंगमंच, ललित कला, संगीत आणि नृत्याचा समावेश केल्यास भावी शिक्षक अधिक सर्जनशील आणि प्रभावी बनू शकतात, हा या धोरणाचा मुख्य उद्देश आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of Research)

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मधील शिक्षक-शिक्षण आणि कला समेकीकरणाच्या तरतुदींचा अभ्यास करणे.

शिक्षक प्रशिक्षणात कला आणि रंगमंचाच्या महत्त्वाचे विश्लेषण करणे.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

कला समेकीकरणामुळे शिक्षकांच्या अध्यापन कौशल्यात होणाऱ्या बदलांचे मूल्यमापन करणे.

कला-आधारित शिक्षणासमोरील आव्हाने आणि त्यावरील उपाय शोधणे.

शिक्षणात 'कला समेकीकरण' म्हणजे काय?

पारंपरिक शिक्षण पद्धतीत कला (चित्रकला, संगीत, नाटक) हा एक स्वतंत्र आणि दुय्यम विषय मानला जात असे. मात्र, एनईपी-२०२० नुसार, कला समेकीकरण म्हणजे 'कलेच्या माध्यमातून इतर विषयांचे अध्यापन करणे'.

उदाहरणार्थ: गणितातील भूमिती शिकवण्यासाठी चित्रकलेचा वापर करणे, इतिहासातील घटना समजवण्यासाठी नाट्यीकरणाचा (रंगमंचाचा) वापर करणे किंवा विज्ञानातील चक्र समजवण्यासाठी नृत्याचा वापर करणे. जेव्हा भावी शिक्षकांना (B.Ed. / D.El.Ed. चे छात्रअध्यापक) अशा प्रकारे प्रशिक्षित केले जाते, तेव्हा ते वर्गात जाऊन विद्यार्थ्यांमध्ये शिकण्याची गोडी निर्माण करू शकतात.

NEP-2020 आणि शिक्षक-शिक्षण : प्रमुख तरतुदी : राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० ने शिक्षक-शिक्षणाच्या संरचनेत खालील महत्त्वाचे बदल सुचवले आहेत, ज्यात कलेचा अंतर्भाव आहे:

आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन (Interdisciplinary Approach): भावी शिक्षकांना केवळ त्यांच्या विषयाचे ज्ञान देऊन चालणार नाही, तर त्यांना कला, साहित्य आणि संस्कृतीची जोड द्यावी लागेल.

४ वर्षांचा एकात्मिक बी.एड. कोर्स : या अभ्यासक्रमात कला समेकीकरणाला अध्यापनशास्त्राचा अनिवार्य भाग बनवले गेले आहे.

स्थानिक संस्कृती आणि लोककलांना प्राधान्य: शिक्षकांनी स्थानिक लोककला आणि लोकनाट्य (उदा. महाराष्ट्रातील भारुड, पोवाडा, गोंधळ, दशावतार) यांच्या माध्यमातून शिक्षण द्यावे, जेणेकरून मुले आपल्या संस्कृतीशी जोडलेली राहतील.

शिक्षक-शिक्षणात रंगमंच आणि ललित कलेची भूमिका : संशोधनात असे दिसून आले आहे की, कला आणि रंगमंच हे शिक्षकांचे खालील कौशल्य विकसित करतात:

उत्तेजना-परिवर्तन कौशल्य : सूक्ष्म-अध्यापनात (Micro-teaching) हे कौशल्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे. वर्गात एकाच सुरात बोलण्याऐवजी आवाजातील उतार-चढाव (Voice Modulation), चेहऱ्यावरील हावभाव (Facial Expressions) आणि देहबोली (Body Language) यांचा प्रभावी वापर करणे शिक्षकाला रंगमंचामुळेच साध्य होते. रंगमंचाचा अनुभव असलेला शिक्षक वर्गाला खिळवून ठेवू शकतो.

बहु-संवेदी अध्यापन : ललित कला (Fine Arts) जसे की चित्रकला, मातीकाम किंवा हस्तकला यांच्या वापरामुळे शिक्षक अमूर्त (Abstract) संकल्पना दृश्य स्वरूपात मांडू शकतात. यामुळे वर्गातील दृश्यात्मक शिकणारे (Visual Learners) आणि गतिज शिकणारे (Kinesthetic Learners) अशा सर्व प्रकारच्या विद्यार्थ्यांचा फायदा होतो.

समावेशी शिक्षण : वर्गात विविध क्षमतेची मुले असतात. दिव्यांग किंवा विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांपर्यंत पोहोचण्यासाठी कला हे एक उत्तम माध्यम आहे. संगीत आणि चित्रकलेच्या माध्यमातून मूक-बधिर किंवा गतिमंद मुलेही आनंदाने शिकू शकतात. शिक्षकाला हे कौशल्य शिक्षक-प्रशिक्षणादरम्यानच शिकवले जाणे आवश्यक आहे.

कला समेकीकरणाचे फायदे

आनंददायी शिक्षण : कशामुळेही शिक्षणाचा ताण येत नाही. खेळत-हसत मुले अवघड विषय शिकतात.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

भावनिक बुद्धिमत्ता : नाटकातील विविध भूमिकांमुळे शिक्षकांमध्ये आणि विद्यार्थ्यांमध्ये 'सहानुभूती' (Empathy) निर्माण होते. ते इतरांच्या भावना समजून घेऊ शकतात.

सर्जनशीलता आणि नवोपक्रम : कला ही मुक्त असते, तिथे कोणतेही उत्तर 'चुकीचे' नसते. यामुळे शिक्षकांमध्ये नवीन प्रयोग करण्याची हिंमत निर्माण होते.

मूल्य शिक्षण : केवळ पुस्तकी उपदेश देण्यापेक्षा नाटकाच्या किंवा कथेच्या माध्यमातून प्रामाणिकपणा, देशभक्ती, आणि पर्यावरण संवर्धन यांसारखी मूल्ये विद्यार्थ्यांवर सहज बिंबवता येतात.

कला समेकीकरणाच्या अंमलबजावणीतील आव्हाने : धोरण कागदावर खूप चांगले असले तरी प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत अनेक आव्हाने आहेत :

प्रशिक्षित शिक्षकांचा अभाव : सध्याच्या अनेक शिक्षकांना स्वतःला कला किंवा रंगमंचाचा अनुभव नाही, त्यामुळे ते याचा वापर वर्गात करू शकत नाहीत.

पारंपरिक मानसिकतेचा अडथळा : आजही अनेक पालक आणि व्यवस्थापन कला कौशल्यांना वेळेचा अपव्यय मानतात.

साधनांची कमतरता : ग्रामीण भागातील शाळांमध्ये किंवा शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमध्ये कला आणि रंगमंचासाठी आवश्यक असणारी संसाधने (उदा. रंगमंच, वाद्ये, कला साहित्य) उपलब्ध नसतात.

मूल्यमापनातील अडचण : कला-आधारित शिक्षणाचे मूल्यमापन पारंपरिक गुण पद्धती किंवा लेखी परीक्षेद्वारे करणे कठीण असते.

आव्हानांवर उपाय आणि शिफारसी

शिक्षकांसाठी कार्यशाळा : सेवांतर्गत शिक्षकांसाठी (In-service Teachers) नियमितपणे रंगमंच आणि ललित कलेच्या कार्यशाळा आयोजित केल्या पाहिजेत.

अभ्यासक्रमात बदल : बी.एड. आणि डी.एल.एड. च्या अभ्यासक्रमात 'ड्रामा अँड आर्ट इन एज्युकेशन' (Drama and Art in Education) या विषयाला केवळ अंतर्गत मूल्यमापनापुरते मर्यादित न ठेवता प्रात्यक्षिकांवर अधिक भर दिला पाहिजे.

स्थानिक कलाकारांची मदत : शाळांनी आणि प्रशिक्षण संस्थांनी स्थानिक लोककलाकारांना आमंत्रित करून त्यांच्या अनुभवाचा फायदा घेतला पाहिजे.

लवचिक मूल्यमापन पद्धती : विद्यार्थ्यांच्या कलात्मक अभिव्यक्तीचे मूल्यमापन करण्यासाठी 'सतत आणि सर्वंकष मूल्यमापन' (CCE) पद्धतीचा प्रभावी वापर करावा.

निष्कर्ष :

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मधील शिक्षक-शिक्षण आणि कला समेकीकरण हा केवळ एक अभ्यासक्रमाचा बदल नसून ती एक वैचारिक क्रांती आहे. जर आपल्याला भविष्यात तणावमुक्त, सर्जनशील आणि संवेदनशील पिढी घडवायची असेल, तर सर्वात आधी शिक्षकांना कलेच्या शक्तीची ओळख करून देणे गरजेचे आहे. रंगमंच आणि ललित कला हे केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून ते ज्ञानार्जनाचे एक प्रभावी माध्यम आहे. शिक्षकांच्या प्रशिक्षणात जेव्हा या कलांचा प्रामाणिकपणे अंतर्भाव केला जाईल, तेव्हाच खऱ्या अर्थाने भारताचे शिक्षण क्षेत्र समृद्ध आणि जागतिक दर्जाचे बनेल.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

संदर्भ ग्रंथ सूची

Ministry of Human Resource Development. (2020). National Education Policy 2020. Government of India.

NCERT. (2019). Art Integrated Learning: Guidelines for Teachers. New Delhi.

National Curriculum Framework for Teacher Education (NCFTE).

वेगवेगळ्या शैक्षणिक जर्नल्समधील कला शिक्षण विषयक शोधनिबंध.